

**(İmam İbrahim'in Ebû Müslim'e Gönderdiği Mektup Bağlamında)
ABBÂSÎ İHTİLAL HAREKETİNDE ETNİK GRUPLARIN
ROLÜ**

*Doç.Dr. Ali AKSU
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

ÖZET

Abbâsî ihtilal hareketi Emevîler döneminde İmam Muhammed b. Ali tarafından kuruldu. Onun ölümünden sonra oğlu İmam İbrahim bu hareketi üstlendi. İhtilal hareketinin kuruluş amacı, Emevî Devleti'ni yıkmak idi. Hareketi önceleri gizlilik içerisinde yürüttüler. Ebû Müslim'in de katılımıyla birlikte artık gizlilik dönemini sona erdirdiler. Horasan'da Mervan b. Muhammed'in valisi Nasr b. Seyyar'a karşı hareketi başlattılar. Horasan'dan sonra Irak'ı ele geçirdiler. Zıp Savaşı'nda da Emevî son halifesi Mervan b. Muhammed'i öldürerek Emevî Devleti'ne son verdiler. İşte bu makalede İmam İbrahim'in Ebû Müslim'e gönderdiği mektup ve harekette etkin rol oynayan etnik gruplar ele alınmaktadır. Bu gruplar, Araplar, İranlılar ve Türklerdir. Bazıları ihtilal hareketini bu üç gruptan sadece birine hasretmektedirler. Oysa her üç grup da harekete katılmış ve güçleri oranında destek vermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, İhtilal, Mevâlî, Arap, İranlı, Türk, Mektup.

ABSTRACT

(In the Context of Epistle which Imam Abraham Sent to Imam Abu Muslim) The Role of Ethnic Groups in the Movement of Abbasid Revolution

The Movement of Abbasid Revolution was established by Imam Muhammad b. Ali in the Umayyad period. After his death his son Imam Abraham took on this movement. The aim of movement of revolution was to overturn the Umayyad State. They kept up this movement in darkness. With the participation of Abu Muslim to this movement they put an end to darkness period any more. They initiated war against the governor of Marwan b Muhammad who was the caliph of Umayyad State in the Khorasan region. After conquered Khorasan they captured Iraq. In the Zıp War they killed the last caliph of Umayyad Marwan b. Muhammad and they put an end to the Umayyad State In this article, it has been dealt with the epistle which Imam Abraham sent to Imam Abu Muslim and ethnical groups who played role in the movement. These groups are Arabs, Iranians and Turks. Some devoted the revolution movement to one of these ethnic groups. But in fact all these groups took part in this movement and they advocated it at the proportion of efforts.

Key words: Abbasids, Revolution, Mawali, Arab, Iranian, Turk, Epistle.

GİRİŞ

Emevîler döneminde devletin sınırları, pek çok ulusu içerisine alan büyük bir alana yayıldı; ancak yine de devlet, kan bağı ile birbirine bağlı sosyal bir sınıfın yani Arapların meydana getirdiği hâkimiyet esasına dayanmayı devam ettirdi. Emevîler, Arap olmayan müslümanları “mevâlî” olarak isimlendirdiler¹. Mevâlî, devlet memuru olarak alınmadı. Bununla birlikte mevâlî, iktisâdî yönden vergilerin ağırlığı, kendilerinden cizye alınması gibi sebeplerle durumlarının kötüleşmesi nedeniyle devlete karşı mesafeli durdu². Mevâlînin bu hoşnutsuzluğu yanında, Arap kabileleri arasında eskiden beri var olan kan davalarının sürüp gitmesi ve muhtelif bölgelerde siyâsî mezhep kavgalarının devam etmesi, bunlara bazı grupların iktidar hırslarının da eklenmesi Emevî Devleti’nin yıkılmasına neden oldu³.

Emevî hanedanına karşı faaliyet, devletten memnun olmayan mevâlî kitlelerinin nüfus itibarıyla hâkim olduğu Horasan’da gelişti. Bu durumdan istifade eden Abbâsî ailesi, faaliyetlerini burada yoğunlaştırdı; teşkilâtını kurup ihtilal hazırlığına buradan başladı. İhtilal hazırlıklarını yürüten nakîp ve dâîlerin⁴ çoğunu Araplar oluşturmuyordu. Abbâsî ihtilal hareketi⁵, Horasan’da uzun ve kanlı mücadelelerden sonra yaklaşık doksan küsur yıl hüküm sürmüş olan Emevî hanedanlığına son verdi.

Biz bu çalışmamızda ihtilal hareketinin babası Muhammed b. Ali’den sonra yöneticiliğini üstlenen İmam İbrahim’in, Ebû Müslim’e gönderdiği söylenen mektup bağlamında Abbâsî ihtilal hareketinde etkili olan etnik grupları ve bunların rollerini irdelemeye çalışacağız.

Abbâsî ihtilal hareketinin oluşumunda etnik grupların aktif rol oynamaları konusunda iki ayrı görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Abbâsî ihtilal hareketinde İranlıların, diğeri ise Arapların aktif rol oynadıklarını benimseyenlerin görüşüdür. Bu görüşler hakkında detaylı bilgi vermeden önce İmam İbrahim’in, Ebû Müslim’e gönderdiği mektup hakkında kısaca bilgi verelim.

¹ Ahmed Emin, *Fecrû'l-İslam*, Beyrut 1969, s. 88; Necdet Hammaş, *eş-Şam fî Devri'l-İslam*, Beyrut 1987, s. 115.

² Geniş bilgi için bkz., Abdülaziz Muhammed el-Lumeylim., *Vadu'l- Mevâlî fî'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1991; Muhammed Cemil Abdullah el-Misrî, *el-Mevâlî Mevkıfu'd- Devleti'l-Ümeviyye Minhum*, Amman, 1988; Mahmud Mikdad, *el-Mevâlî ve Nizâmü'l-Velâ Mine'l-Cahiliyye İla Avâhiri'l-Asri'l-Umevî*, Dimaşk 1988. Emevîlerin mevâlî politikaları hakkında geniş bilgi için bkz., İrfan Aycan “Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü” *AÜİFD.*, XXXVII, Ankara 1997, s. 175-189; Ramazan Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara 2006, s. 33-38.

³ Emevî Devleti’nin yıkılış nedenleri konusunda detaylı bilgi için bkz., Ali Delice, “Emevî Devleti’nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı mülâhazalar”, *CÜİFD.*, Sivas 1999, sayı: 3, s. 299-321.

⁴ Dâîlerin sayısı yetmiş olarak verilmektedir. *Ahbârü'd-Devle* yazarı söz konusu dâîlerin isimlerini teker teker vermektedir. Yazarı meçhul, *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk., Abdülaziz ed-Dürî, Ürdün 1970, s. 221-222. Burada da görüleceği üzere dâîlerin ekser çoğunluğunu Araplar oluşturmaktadır.

⁵ Abbâsî ihtilal hareketi hakkında geniş bilgi için bkz., Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara 2000; Ali Aksu, “Abbâsî İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri”, *EKEV Dergisi*, Ankara 1999, cilt: 1, sayı: 4, s. 37-75.

A- İmam İbrahim'in Ebû Müslim'e Gönderdiği Mektup

Abbâsî ihtilal hareketinin oluşumunda büyük rolü olduğu iddia edilen İranlıların çoğunluğu, Horasan'da idiler. Bu görüşü benimseyenler daha çok Abbâsî hareketinin lideri konumunda olan İmam İbrahim'in, Ebû Müslim'e gönderdiği tavsiye içerikli mektubundan hareketle İranlıların aktif rol aldıklarını iddia etmişlerdir. İmam İbrahim b. Muhammed, Ebû Müslim'e gönderdiği mektupta; *"Ey Abdurrahman! Sen bizim ehl-i beytimizdensin. Tavsiyemi yerine getir! Yemenîlere iyi davran. Onlara sırtını ver, ikramda bulun. Çünkü Allah, bu işi ancak onlarla tamamlayacaktır. Mudarîlere dikkat et, onlar en yakın düşmanlarıdır. Onlardan bu hususta şüphelendiğin herkesi öldür. Eğer gücün yeter de Horasan'da Arapça konuşan herkesi öldürebilirsen öldür. Veleve ki beş yaşında bir çocuk da olsa..."* dediği aktarılmaktadır⁶.

Bu mektubun değerlendirilmesini ve bu konuda ileri sürülen farklı yaklaşımları ortaya koymaya çalıştığımızda şu tespitlerle karşılaşmaktayız:

1-el-İşş'ın da belirttiği gibi mektubun başı ile sonu arasında apaçık bir ilişki bulunmaktadır. Bu vasiyette Ebû Müslim'in, Yemenîlere karşı iyi davranmasını istemesi, âşikardır. Onların Arap olduğunda ise, hiç şüphe yoktur. Bu, vasiyette de belirtilen ibarede açıktır: *"..Eğer gücün yetiyorsa Arapça konuşan herkesi öldür..."* konusuna gelince, hem Yemenîlere yani Araplara iyi davranmasını, hem de onları öldürmesini istemesi, İmam İbrahim'in Araplar'dan Yemenîleri korurken, aynı zamanda kuzeyli Arapların öldürülmesini talep etmesi, üstelik dâîlerin ve komutanların çoğunun Arap olması tezat teşkil etmektedir⁷.

2-Yazarı meçhul *"Ahbârü'd-Devle"* adlı eserde zikredildiğine göre⁸, vasiyetteki *"eğer gücün yeterse..."* diye devam eden ibareden öldürülmeleri istenen Araplardan kasıt, Horasan valisi Nasr b. Seyyar'ın görevlileri veya onun yanında yer alan Araplar olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle öldürülmesi gereken Araplar, Mudarîlerdir. Yazarın ifadesine göre Mudarîlerden bazıları, Ebû Müslim'e gelerek kendileri hakkında söylenilen şeyin mahiyetini sordular. Ebû Müslim *"Evet, İmam İbrahim bana Yemenîleri koruyup gözetmemi, Mudarîlere karşı da düşmanca tavır takınmamı emretti"* dedi. Mudarîler, bunun üzerine Ebû Müslim'e Hz. Peygamber'in de bir Mudarî olduğunu hatırlattılar. Ebû Müslim onlara şu ayeti okudu: *"Biz ise, o yerde güçsüz düşürülenlere lütufta bulunmak, onları önderler yapmak ve onları (mukaddes topraklara) varis kılmak istiyor-*

⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, by ty., II, 114; et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk., Muhammed Ebû'l-Fadl, Kahire ty, VII, 344; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut 1982, V, 348; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1977, X, 28; Mahmut Şakir, *et-Tarihu'l-İslâmî, ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, Beyrut 1991, V, 49; Hüseyin Atvan, *ed-Da'vetü'l-Abbâsîyye, Tarih ve Tatavvur*, Beyrut 1984, s. 251-252. Abdülaziz ed-Dürî ise, bu mektubun kesinlikle uydurma olduğunu ispat ettiğini belirtmektedir. Bkz. Abdülaziz ed-Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev., Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991, s. 56-57.

⁷ Yusuf el-İşş, *Târihu Asrı'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, thk., Muhammed Ebû'l-Ferec el-İşş, Dimaşk 1982, s. 23-24.

⁸ *Ahbârü'd-Devle*, s. 284-285.

duk"⁹. Sonuçta *Ahbâru'd-Devle* yazarı, buradaki "eğer gücün yetiyorsa..." ibaresinden Nasr ve onu destekleyenler veya Mudarîler olduğunun anlaşılması gerektiğini, bu şekilde olduğunda anlamın uygunluk arz ettiğini, herhangi bir tenâkuzun bulunmadığını belirtmektedir. Ancak el-İşş'a göre böyle bir yorum yapmak doğru değildir. Çünkü yukarıda zikrettiğimiz ibarede (eğer gücün yeterse...) Mudarî veya Yemenî Arapları arasında ayırım yapan herhangi bir kelime yoktur. İnsanların tamamının öldürülmesinin istendiği bir tavsiyede böyle bir ayırımın yapılmamış olması düşünülemez. Bazıları da bunun, genel ibare içinde hafzedildiğini, çünkü Abbâsîlere karşı çıkanların Mudarîler olduğunu belirtirlerken, bir kısmı da böylesi birbiriyle tezat içerisinde bulunan bir tavsiyeye güvenmemek gerekir diyerek reddetmişlerdir¹⁰.

3-Rivayeti Taberî'den¹¹ nakleden, örneğin İbnü'l-Esîr¹² ve diğerleri gibi bazı tarihçiler, Ebû Müslim'e İmam İbrahim'in vasiyet ettiği belirtilen mektuptaki bu ibareye pek fazla itimat etmemiş, sadece aktarmakla yetinmişlerdir. Kaldı ki, yazarı meçhul olan "*el-Uyûn ve'l-Hadâik fi Ahbâri'l-Hakâik*" adlı eserde, Ebû Müslim'e gönderilen vasiyette "eğer gücün yetiyorsa..." diye başlayan ibareye yer verilmemektedir¹³.

4-İmam İbrahim'in tavsiyesinde belirttiği iddia edilen ibaredeki çelişkileri, izale etmek mümkün değildir. Yusuf el-İşş, kendince bu çelişkiyi şöyle halletmeye çalışmaktadır. Ona göre bu vasiyetin yazılışında bir takım değişikliklerin olması gerekir. el-İşş'a göre metinde geçen "*lisânen*"i "*insanen*" ile, "*arabiyen*"i de "*mürîben*" ile değiştirildiğinde "*Arapça konuşan*" yerine, "*şüpheli insan*" anlamı ortaya çıkacaktır. Toplu anlamı ise "*..eğer Horasan'da şüpheli insan gördüğünde öldürebiliyorsan, öldür...*" anlamı çıkacak ki, bu da siyaksibak açısından uygun olacaktır. Böylelikle tereddüt ortadan kalkacaktır¹⁴. Ancak İşş'ın bu yorumuna katılmadığımızı baştan belirtmek isteriz. Çünkü İşş'ın yorumu, -her ne kadar siyak ve sibak bakımından uygunluk arz etse de- oldukça zorlama bir yorumdur. Bunu da el-Ezdî'nin rivayeti verirken "*ehaden yetekellemü'l-Arabiyye*" (Arapça konuşan herkes) ibaresini¹⁵ vermesinden çıkarmaktayız. el-Ezdî, bilindiği gibi Taberî'nin muasırıdır¹⁶. Aynı zamanda Musul'da yaşamıştır. Bu yüzden onun mektubu zikretmesinde karıştırma ihtimali, Taberî'ye nazaran daha düşüktür.

İmam İbrahim, Ebû Müslim'e gönderdiği tavsiye mektubunda Yemenîler, Emevîlerin -Yezid b. Velid'in çok kısa süren dönemi hariç- son dönemlerinde

⁹ Kasas, 28/5.

¹⁰ Yusuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dimaşk 1985, s. 330.

¹¹ Taberî, *age.*, VII, 344.

¹² İbnü'l-Esîr, *age.*, V, 348.

¹³ Yazarı meçhul, *el-Uyûn ve'l-Hadâik fi Ahbâri'l-Hakâik*, thk., De Goeje, Leiden 1871, III, 184.

¹⁴ İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 331.

¹⁵ Ebû Zekerîyya Yezid el-Ezdî, *Târîhu'l-Mavsıl*, thk., Ali Habîbe, Kahire 1967, s. 107.

¹⁶ Abdülkerim Özaydın, "Ezdi", *DîA.*, İstanbul 1995, XII, 48-49.

hep dışlandıkları ve kendilerine destek verdikleri için doğal olarak Yemenîlere iyi davranmasını; Mudarîlerden de kendilerine muhalif olanlara karşı da çok dikkatli ve yeri geldiğinde sert olmasını istemiştir. Aslında Mudarîlerden kastı, tamamı yerine -yukarıda da belirttiğimiz gibi- Emevî valisi Nasr'ın yanında yer alanlardır. Çünkü Nasr b. Seyyâr¹⁷, Temimli bir Kaysî olduğu için Mudarîler onu desteklemektedirler.

5-el-Ezdî gibi bazı tarihçiler, Taberî'nin söz konusu rivayetini değerlendirmiş ve bu rivayetin sıhhatinin şüpheliğine dikkat çekmişlerdir¹⁸. el-Ezdî, bu şüpheyi de Taberî'nin senedi zikretmeksizin sadece “*dedikleri gibi*” diye aktarmasını delil göstermektedir. Hâlbuki Taberî, küçük büyük her tür haber ve rivayette sened vermeye ayrı bir özen göstermektedir. Özellikle Abbâsîlerin ilk dönemleri ile ilgili verdiği bilgilerde bu durum, açıkça kendisini göstermektedir¹⁹.

6- Mustafa Şakir, Dineverî'nin²⁰, “*Ebû'l-Abbas es-Seffah, Ebû Müslim'e "Horasan'da kendi emrine girmeyen hiç bir Arap bırakma"*”²¹ şeklindeki tavsiyesinden hareketle, bahsi mevzu olan ibarenin, Abbâsîlerin kendi devletlerini kurduktan sonra söylendiğini belirtmektedir. Mustafa Şakir'e göre bu, Abbâsîlerin devleti kurduktan sonra ortaya sergiledikleri siyasetle de uygunluk arz etmektedir. Çünkü Abbâsîler, Emevîlerden kurtulmak için tam bir kıyım hareketi sergilemişlerdir²². Bu kıyım, hem Horasan'da, ister başka yerde olsun uygulanmıştır. Görünürde de İmam İbrahim'in 128/745 yılında Ebû Müslim'e gönderdiği belirtilen bu vasiyetin davet açısından da bir önemi olmamaktadır. Çünkü bu dönemde böylesi bir işe girişmek, Abbâsîler adına fayda yerine zarar getirecektir. Ayrıca ed-Dineverî, bu rivayetiyle tek kalmaktadır.

7-Bir başka yaklaşım ise, şudur: Bilindiği gibi Abbâsî davetinin organizatörü olan Muhammed b. Ali, kendi taraftarından olan Ebû İkrime es-Serrâc'ı Horasan'a gönderdiği zaman; “*Merv'e geldiğinde Yemen halkına iyi davran, Rebâilîlerle ünsiyet kur ve Mudarîlerden sakın. Acemlere teşekkür et. Çünkü onlar, bizim davet halkımızdır ve daveti Allah onlarla tamamlayacaktır*”²³ diye tavsiyede bulunmuştur.

Yukarıda verdiğimiz yorumları özetleyecek olursak, İmam İbrahim'in Ebû

¹⁷ Nasr b. Seyyâr, Mudarî Kinâne'nin kollarından Benî Leys'e mensuptur. Nahide Bozkurt, “Nasr b. Seyyâr”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 415.

¹⁸ el-Ezdî, *age*, s. 107.

¹⁹ İmadüddîn Halil, *İslam Tarihi, Bir Yöntem Araştırması*, çev., Ubeydullah Dalar, İstanbul 1985, s. 143. Taberî'nin değerlendirilmesi konusunda bkz., Taberî, *age*, s. 123-155.

²⁰ Ahmed b. Davud ed-Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, thk., Abdülmünim Âmir, Cemal eş-Şeyyâl, Beyrut 1959, s. 359.

²¹ Mustafa Şakir, *Devletü Benî'l-Abbâs*, Kuveyt 1973, I, 131.

²² Emevîlerin Abbâsîler tarafından kıyıma uğramaları konusunda bkz. Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, Beyrut ty, II, 351-358; Taberî, *age*, VII, 434-435, 458-460; el-Ezdî, *age*, 140-156; İbrahim Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşîmî İlişkileri*, Ankara 1997, s. 378-392; Ali Aksu, “Emevîlerin, Abbâsîler tarafından Soykırıma Uğratılması ve Ebû'l-Abbas'ın Bu Soykırımdaki Rolü”, *CÜİFD*, Sivas 2000, sayı: 4, s., 259 vd.

²³ *Ahbârü'd-Devle*, s. 204.

Müslim'e yaptığı vasiyet, tarihi bir hakikattir. Çünkü haber, Horasan halkı arasında mütevatir olarak yayılmıştır; ancak buradaki, "bütün Arapların öldürülmesi"nden kasıt, Abbâsî devletine karşı koyan Emevî yanlısı Araplardır. Yusuf el-Işş'ın da belirttiği gibi söz konusu tavsiyedeki hata ne yazım hatasıdır, ne de Mustafa Şakir'in ifade ettiği gibi Ebû'l-Abbâs'ın Ebû Müslim'e yaptığı vasiyettir. Ayrıca bu rivayetten İmam İbrahim'in, Ebû Müslim'den önüne gelen her Mudâriyi öldürmesi gibi sonuç çıkarmanın sağlıklı olamayacağı kanaatindeyiz. Burada öldürülmesini tavsiye ettiği şahıs veya şahısların, harekete karşı çıkan, Emevî yanlısı ve daha çok idarî görevde bulunan kimselerdir diye anlamanın, o dönemin sosyal ve siyasal yapısına daha uygun olacağını düşünmekteyiz. Biraz sonra ele alacağımız gibi Abbâsî ihtilal hareketi eğer önüne gelen herkesi veya kesimi öldüren bir hareket olmuş olsaydı, söz konusu harekete diğer etnik grupların mesafeli durması gerekirdi; tam aksine İranlı ve Türk etnik unsurlar harekete destek vermiş hatta bilfiil katılmışlardır.

B- Abbâsî İhtilal Hareketinde İranlıların Aktif Rolünün Bulunduğunu İddia Edenlerin Görüşü

Abbâsî ihtilalinin karakteri ve ihtilalcilerin esas istekleri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Brown ve Vaglieri gibi bazı batılı tarihçiler, Emevîlerle Abbâsîler arasındaki mücadeleyi, Araplarla İranlı unsur arasındaki ırkçı bir mücadele olarak kabul etmektedirler. Ancak el-Işş'a göre daha sonra yapılan yeni araştırmalar, bu görüşün doğru olmadığını ortaya koymuştur²⁴. Bizim kanaatimizde bu yöndedir. Gerçekten de o dönemde ihtilale destek veren grupları bir araya getiren şey, siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan dışlanmışlık hissedenden mevâlî ile iktidarın kendisinde olmasını isteyen Emevî hanedanından bazılarının öncülüğünü yaptığı, Kuzey ve Güney Araplarının da buna destek verdiği Arapların ortak noktalarda birleşmeleridir. Zaten ortada Emevî Devleti dururken devlete muhalif Araplarla İranlıların mücadele etmesi çok da mantıklı gelmemektedir. Öyle olduğu takdirde iktidardaki gücün işine yarayacaktır.

İhtilal hareketi, her ne kadar İranlı unsurun yoğun olduğu Horasan'da başlamış ve ilk başarısını orada kazanmışsa da ihtilalin elebaşları, öncüleri Araplardır²⁵. On iki nakipten²⁶ sekizi Arap²⁷, dördü ise mevâlîydi. Ayrıca Horasan'ın

²⁴ el-Işş, *Tarihu Asri'l-Hilafeti'l-Abbâsiyye*, s. 27.

²⁵ *Tarihu Asri'l-Hilafeti'l-Abbâsiyye*, s. 23.

²⁶ Bu on iki nakib ise şunlardır: 1-Süleyman b. Kesir el-Huzâi, Mâlik b. el-Heysem el-Huzâi, Talha b. Zureyk el-Huzâi, Amr b. A'yen b. el-Huzâi, İsa b. A'yen b. el-Huzâi, Kahtabe b. Şebib et-Tâi, Lâhız b. Kureyz et-Temimî, el-Kâsım b. Mücâşi', Ebû Davud Halid b. İbrahim eş-Şeybânî, Ebû Ali el-Herevî, Şibl b. Tohmân el-Haneî, İmrân b. İsmail el-Muîti'dir. *Ahbâru'd-Devle*, s. 216-218; İbnü'l-Esir, V, 53-54; Şihâbüddî en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, thk. Muhammed Cabir Abdillâh vd, Kahire 1984, XXII, 11-12; İbrahim Beydun, *Min Devleti Ömer İlä Devleti Abdülmelik*, Beyrut 1991, s. 326; Mahmud Şakir, *et-Târihu'l-İslâmî, ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1991, V, 49; Muhammed Hudarî Bek, *Muhadârâtü Tarihi'l-Ümemi'l-İslamiyye, ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, thk. eş-Şeyh Muhammed el-Osmânî, Beyrut 1986, s. 21; Bozkurt, *age.*, s. 41-42. Hemen hemen kaynaklardaki nakiblerin isimleri konusunda bir ihtilaf yoktur. Sadece Ahbâru'd-Devle yazarı Talha b. Züreyk'i de mevâlî olarak vermektedir. Böylelikle mevâlî nakib sayısı beş olmaktadır. *Ahbâru'd-Devle*, s. 216.

²⁷ Işş, *Tarihu Asri'l-Hilafeti'l-Abbâsiyye*, s. 23.

çeşitli şehirlerinde çok sayıda Arap yerleşmiş ve bunların büyük bir kısmı Abbâsî ordusu içinde yer almıştı. Bunlar Farslılarla öylesine kaynaşmışlardı ki, birbirleriyle evlilik yaparak akraba olmuşlar, aynı elbiseyi giyip, aynı ziyneti takmış ve zamanla bayramları da birlikte yapar duruma gelmişlerdir. Kısacası onlar, artık bir arada yaşayan belde halkı gibi olmuşlardır²⁸. Abbâsî ihtilali, Emevî hanedanına karşı cephe almış çeşitli unsurların beraberce hareket etmeleri sonunda başarıya ulaşmıştır. İhtilali harekete geçiren ve başarıya ulaştıran güç, ırki bir temele değil, muhtelif menfaat gruplarının ittifakına dayanıyordu²⁹.

Dâilerin çoğunluğunu, Ümeyye oğullarına düşman Araplar oluşturmaktaydı. Özellikle de Araplardan Huzâî, Ezdî, Temîmî, Dabbî ve Tâî kabilelerinden müteşekkildi³⁰. Horasan'daki bölgelerin ele geçirilmesinde görev alan komutanlara göz attığımızda onların Arap ve mevâlî asıllı olduklarını görürüz. Örneğin Ebû Müslim'in Emevîlerin Horasan valisi Nasr b. Seyyâr ile giriştiği ilk mücadelede komutanlığı Nasr b. Abdülhamîd³¹; bir başka ordunun komutanlığını nakîblerden mevâlî Şibl b. Tohmân üstlenmiştir³². Hatta Şibl komutanlığında Merv şehri ele geçirilmiş ve Ebû Müslim tarafından Şibl Merv valisi olarak atanmıştır³³. Horasan'ın ele geçirilmesinden sonra ordu komutanlığına Kahtabe b. Şebîb atanmış ve ordu onun komutasında Irak'a doğru ilerlemiştir³⁴. Her ne kadar Horasan bölgesindeki komutanlardan mevâlîden de var ise de yine de çoğu komutanın Araplardan olduğunu söyleyebiliriz.

el-İşş'a göre Horasan'daki Abbâsî ihtilal hareketinin komutanların Fars asıllı olduklarını söylese de³⁵ bunun doğru olamayacağı kanaatindeyiz. Araplardan da komutanların olduğunu söyleyebiliriz. Yine el-İşş'a göre Irak bölgesindeki komutanlar Arap; Şam bölgesindeki komutanlar ise, Abbâsîlerdendi. Böyle olması, tabii idi. Çünkü Horasan'da Farslılar, sayı bakımından Araplardan daha çoktu. Irak'ta ise, Farslılar Araplardan az idi; bölgeye Araplar hâkimdi. Şam'da ise, yine Araplar hâkim idi; ancak Emevî-Abbâsî çekişmesinin temelini başkent Şam oluşturduğu için Abbâsî komutanlar burada görev almışlardır. Bu da göstermektedir ki, Abbâsî ihtilal hareketinin Fars unsuru sonucu olduğunu söylemeye imkân yoktur. Ancak onlar, idari ve yönetim alanından ziyade hareketin eylem noktasında etkili olmuşlardır³⁶.

Câhız Emevî Devleti ile Abbâsî Devleti'ni etnik gruplar açısından değerlendirmekte ve şu yargıya varmaktadır: "Abbâsî Devleti, Horasanlı İranlıların devle-

²⁸ İşş, *Târihu Asrî'l-Hılafeti'l-Abbâsîyye*, s. 27.

²⁹ İşş, *Târihu Asrî'l-Hılafeti'l-Abbâsîyye*, s. 26-27; H. D.Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul 1989, I, 34.

³⁰ *Ahbâru'd-Devle*, s. 221-222.

³¹ *Ahbâru'd-Devle*, s. 300.

³² *Ahbâru'd-Devle*, s. 301.

³³ *Ahbâru'd-Devle*, s. 310.

³⁴ *Ahbâru'd-Devle*, s. 321 vd.

³⁵ İşş, *Târihu Asrî'l-Hılafeti'l-Abbâsîyye*, s. 23.

³⁶ İşş, *Târihu Asrî'l-Hılafeti'l-Abbâsîyye*, s. 23.

ti, Emevî Devleti de Arapların devletidir"³⁷. Buradan Câhız'ın Abbâsî ihtilal hareketine destek verenlerin tamamen İranlılar olduğu sonucu çıkarılamaz. Ancak ihtilal hareketine destek verdiklerini, Emevî Devleti'ne oranla her alanda daha rahat ettiklerini anlayabiliriz.

Konuyla ilgili Mes'ûdî de şu değerlendirmede bulunmaktadır: "Abbâsîler döneminde Arapların komutanlığı, başkanlığı ve yüksek mertebeleri düşmüştür" diyerek Abbâsîlerin adeta Arap Devleti olmadığını imâ etmektedir.³⁸ Ancak Mes'ûdî'nin böyle bir yorumda bulunması, Abbâsîlerin yerine önce İranlıların, sonra Türklerin, ardından Büveyhîlerin ve daha sonra da Selçukluların, yönetimde söz sahibi olmalarından kaynaklanmaktadır. Yoksa Mes'ûdî'nin bu sözleriyle Abbâsî ilk dönemini yani onların güçlü oldukları dönemde Arapların otoritelerinin olmadığını söylemesini düşünmek, doğrusu pek mantıklı gelmemektedir. Ancak Abbâsî Devleti'ni, Emevî Devleti ile mukayese ettiğimizde, Emevî Devleti'nin daha Arap ve ırkçı bir devlet olduğunu, ona nazaran Abbâsî Devleti'nin İslâmiyet sayesinde müteaddit toplumların bir arada bulunduğu bir devlet olduğu görülmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İranlılar ve Türkler daha sonraları Abbâsî Devleti'nde hâkim otorite olmuşlardır.

Vloten, Abbâsî Devleti'nin, Abbâsî dâîlerinin etrafında millî duyguların rençide edilmesinden dolayı Emevî Devleti'ne küskün olan İranlıların omuzlarında kurulduğunu benimsemektedir. Ona göre İranlılar, Emevî yönetimi altında müslüman olarak yaşamalarına rağmen ganimetlerin ve maaşların dağıtımında Araplarla eşit hisse alamamışlardır. Bu yüzden Emevîlerle Abbâsîler arasındaki mücadele, gerçekte İranlılarla Abbâsîler arasındaki bir çekişmedir. Dahası, Sâ-mî ve Arî ırkları arasındaki bir mücadeledir. Bu da Farslıların galibiyeti ve Abbâsî Devleti'nin kuruluşuyla gerçekleşmiştir³⁹. Vloten, konuyla ilgili düşüncesini şu şekilde dile getirmektedir:

*"İranlılar, Emevîler döneminde İslam'a girmelerine rağmen Araplarla eşit olmadıkları ve Emevîlerin İranlılardan hoşlanmadıkları için, Abbâsî davetine kucak açmışlardır. Abbâsîler de onların bu durumlarından istifade ettiler ve onları Emevî Devletini yıkmak için kullandılar"*⁴⁰.

Edward Brown da "Kadisiyye ve Nihavend savaşlarının intikamı Zab Savaşı'nda alınmıştır" demektedir⁴¹. Reynold Nicholson da aynı anlamda *"..Zab Savaşı, hâkim Arapların yönetimini sona erdirmiş, onun yerine Fars liderliğini ortaya koymuştur"*⁴² diyerek hareketin temelini Farslılara dayandırmaya çalışmıştır. Hâlbuki Emevî halifesi Mervan b. Muhammed ile Abbâsî ordusunun komu-

³⁷ el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr., Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1968, III, 206.

³⁸ Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, Beyrut 1973, IV, 242.

³⁹ Vloten, *Emevîler Döneminde Arap, Şii*, çev. Hatipoğlu, Uyan, s. 170.

⁴⁰ Vloten, *age.*, s. 170.

⁴¹ Edward Brown, *A Literary History of Persia*, London 1930, s. 287.

⁴² A.Reynold Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge 1956, s. 244.

tanı Abdullah b. Ali arasında gerçekleşen Zab Savaşı, etnik açıdan tamamen Araplar arasında meydana gelmiş bir savaştır. Bir başka ifadeyle kökü cahiliye döneminden itibaren var olan Emevî-Hâşimî/Abbâsî mücadelesinin⁴³ bir yansımasıdır.

İranlılar, Ebû Müslim'in komutasında Horasan bölgesinin Abbâsîler adına ele geçirmesinde etkin rol oynamışlardır. Bunda da sebep -biraz önce de belirttiğimiz gibi- müslüman olan mevâlînin -özellikle İranlıların- Emevî iktidarından istedikleri itibarı görmemeleridir. Bu hususla ilgili Abdülaziz es-Sâlim'in şu tespiti de bu gerçeği ortaya koymaktadır: "İran toplumu, Arapları ezerek onlara üstünlük sağlamışlardır. Mervânîlerin -özellikle- Abdülmelik b. Mervan'ın hilafete geçmesinden bu yana İranlıların çoğunluğu İslam'a girmiş olmasına rağmen Emevîlerin kendilerine yaptıkları davranış, onların kavmi duygularını harekete geçirerek Emevîlerden kurtulmak için arayışlara itmiştir"⁴⁴.

Ahmed İbrahim eş-Şerif, "İslam dini ilk defa geniş bir alana yayıldığında kavmiyetçiliği tarihin ve medeniyetin derinliklerine gömmüştür. Daha sonraları bu kavmiyetçilik, eşitlik ve özgürlük adı altında Şuûbiyye Hareketi"⁴⁵ beraberinde getirmiştir. Abbâsîlerin gerçekleştirdikleri bu başarının perde arkasında İranlı mevâlî bulunmaktaydı. Onlar sonuçta Araplarla birlikte eşitliklerini elde ettiler" diyerek Abbâsî Devleti'nde İranlıların rolüne değinmektedir⁴⁶.

Abdümünim Macid de "Abbâsî ihtilalinin oluşumu, Emevîlerin son dönemlerinden itibaren Farslıların omuzlarında gerçekleşmiştir" ifadesini kullanmaktadır⁴⁷. Bu kanaatte olanlar, görüşlerini daha çok davet için yer seçiminde İmam Muhammed b. Ali'nin, Abbâsî ihtilal hareketinin önde gelenlerine söylediği şu sözden çıkarmaktadırlar:

"....Kûfe, Ali evladının taraftarlarının bulunduğu yerdir. Basra, Hz. Osman'ın düşüncesinde olanlarındı. Onlar "Maktul ol, ama sakın katil olma" demektedirler. el-Cezîre, Harûrîlerin bulunduğu yerdir. Şamlılar, Ebû Süfyan ailesine ve Mervan oğullarına itaatten başka bir şey bilmezler. Mekke ve Medine, Ebû Bekir ve Ömer'in tarafını tutanların yurdudur. Fakat size Horasan yeter. Orada sağlam göğüsler, basit arzuların parçalayamadığı, atiyelerin bölemediği temiz kalpler var. Onlar aynı zamanda güçlü pazılara, gür sesli bir orduya sahiptirler"⁴⁸ diyerek Horasan'ı övmüş ve taraftarlarına oraya gitmelerini tavsiye etmiştir.

⁴³ Emevî Hâşimî mücadelesi hakkında bkz., Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*.

⁴⁴ Abdülaziz es-Salim, *el-Asrû'l-Abbâsîyyi'l-Evvel*, Kahire 1398, s. 33.

⁴⁵ Şuûbiyye hakkında bkz., Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye Hareketi*, İstanbul 1989.

⁴⁶ Ahmed İbrahim eş-Şerif, Hasan Ahmed Mahmud, *el-Alemü'l-İslâmî fi'l-Asrî'l-Abbâsî*, Kahire ty, s. 390-391.

⁴⁷ Abdümünim Macid, *el-Asrû'l-Abbâsîyyi'l-Evvel*, Kahire 1973, s. 67.

⁴⁸ *Ahbârü'd-Devle*, s. 206; Şemsuddîn Ebû Abdullah el-Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Marifeti'l-Ekâlîm*, Leiden 1906, s. 292-294; Mutaahhar b. Tahir el-Makdîsî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Tarih*, thk. C. Huart, Paris 1899, VI, 59; Huda'î, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, s. 19; Atvan, *Tarih*, s. 171.

Hasan Mahmud, “Eğer ilk dönem Abbâsîler üzerinde araştırma yapacak olursak, Farslıların nasıl bütün bölgelerde yönetimi ellerinde bulundurdıklarını görürüz. İranlılar sadece savaşçı olarak kalmamış, aksine idari kadrolarda, vilayetlerde ve divanlarda da üstünlüğü elde etmişlerdir” demektedir. Ona göre Abbâsîler, yönetimde Arapları tamamen ihmal etmiş ve Farslılara ağırlık vermiştir⁴⁹. Ancak bu kabul edilecek bir yaklaşım değildir. Çünkü Abbâsîlerin hâkimiyeti, devletin kuruluşuyla son bulmamış; aksine ağırlıklı olarak onların eline geçmiştir. Bu bağlamda Ebû'l-Abbâs, Arap bir anneden olduğu için büyük kardeşi Ebû Ca'fer Mansur'a tercih edilerek önce iktidara getirilmiştir. O dönemde Arap bir soyla övünmek, insanlar arasında hâlâ devam etmiştir. Hatta Ebû Müslim bile kendisinin Arap olduğunu iddia etmiştir. Ancak Ebû Müslim'in kimliğiyle ilgili rivayetler farklı yönde olsa da rivayetlerin çoğunluğu onun İran asıllı, mevâlî olduğu yönündedir⁵⁰.

Abbâsîlerin ihtilal hareketi için Horasan'ı özellikle tercih etmelerinde, orada İran nüfusunun etkin olması ve Emevîlerin mevâlîye uyguladığı haksızlık önemli rol oynamıştır⁵¹. Bu bağlamda Muhammed Hilmi Ahmed: “Biz, İmam İbrahim'in babası Muhammed'den sonra davetin başına geçtiğinde Ebû Müslim'e kendisine yaptığı tavsiyedeki şu sözü garipsemiyoruz: “..Eğer gücün yetiyorsa Horasan'da Arapça konuşan hiç bir kimse bırakma. Veleve ki beş yaşında bir çocuk ta olsa öldür..”. Gerçekten Ebû Müslim, tavsiyede belirtildiği şekilde davranmıştır. Onun 600.000 kadar insanı öldürdüğü iddia edilmiştir” diye aktarmaktadır⁵². Öyle görünüyor ki Hilmi, öldürülenlerle ilgili sayı konusunda İbn Hallikan'ın beyanına⁵³ dayanmaktadır. Daha önce söz konusu tavsiye ile ilgili görüşümüzü belirttiğimiz için burada tekrara girmek istemiyoruz.

Ebû Müslim elbette savaş esnasında pek çok insanı öldürmüştür; ancak Ebû Müslim'in Horasan Araplarından bu kadar insanı öldürdüğü rivayeti, kanaatimizce doğru değildir. En başta Abbâsîlerin gerek devletin kuruluşu aşamasında gerekse kuruluşu sonrasında mevâlî ile olan iyi ilişkisi bunu mümkün kılmamaktadır. Eğer iddia edildiği gibi Ebû Müslim'in öldürdüğü insan sayısı o dereceye ulaşmış olsaydı, Arapların Abbâsî davetine karşı ayaklanmaları gerekirdi. Hâlbuki kaynaklarda böyle bir şeyden bahsedilmemektedir. Tam aksine örneğin Küfeliler, Horasan'dan gelen Abbâsîlere kucak açarak onları iyi karşılamışlardır. Özellikle bu şekilde yorumlayanlar, Emevîlerin Farslılara karşı kötü

⁴⁹ Hasan Mahmud, *age.*, s. 92.

⁵⁰ Ebû Müslim'in kimliği hakkında geniş bilgi için bkz. *Ahbârü'd-Devle*, s. 255–256; ed-Dîneverî, *age.*, s. 337–338; İbnü'l-Esir, V, 254–255; Nuveyri, XXII, 15–17; Ebû'l-Abbâs Şemsuddîn İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'iz-Zemân*, Beyrut ty, III, 145–155; Atvan, *Tarih*, s. 214–242; Bozkurt, *age.*, s. 52–57; Nadir Karakuş, *Ebû Müslim el-Horasanî Kişiliği ve Faaliyetleri* (Basılmamış Doktora Tezi) Sel. Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya 1996, s. 15–28; H.D.Yıldız “Ebû Müslim” *DİA.*, İstanbul 2000, X, 197–199.

⁵¹ Abbâsîlerin neden Horasan'ı seçtikleri konusunda geniş bilgi için bkz., Aksu, “Abbâsî İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri”, s. 50–52.

⁵² Muhammed Hilmi Ahmed, *el-Hılâfe ve'd-Devle fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Kahire 1978, s. 36–37.

⁵³ Bkz., İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'iz-Zemân*, Beyrut ty, III, 148.

muamelelerini, onları mevâlî olarak değerlendirmelerini ve onlardan kurtulmak için Abbâsî davetinin sancağı altında toplanmalarını gerekçe göstermektedirler. Bu anlamda Ahmed Muhtar “Mevâlî, Emevîler döneminde Araplara yapılan muamelenin dışında bir muamele görüyordu. Bunlara Araplarla siyâsî ve toplumsal eşitlik verilmemiş, devlette üst makamlarda yer almaları yasaklanmış, orduda hak ettikleri maaş dağıtımında haksızlık yapılmış ve üstelik onlardan İslam olmalarına rağmen cizye alınmıştır” demektedir. Muhtar, ardından da “Bütün deliller, Farslı mevâlî olan Ebû Müslim’in Arap devletinin düşüşü ve Fars devletinin ihyası için çalıştığını göstermektedir” diyerek adeta Abbâsî Devleti’nin kuruluşunu Ebû Müslim’e bağlamaktadır⁵⁴.

Brown: “Abbâsî davetçileri, mevâlîye özellikle zulme uğramış İranlılara eşitlik vaat etmişlerdir. Çünkü onlar, Emevîler döneminde her durumda Araplardan aşağı konumdaydılar; ancak şecaat, cesaret ve bağımsızlık sevgisinde hariç” demektedir⁵⁵.

Hakkı Dursun Yıldız’a göre “Arapçı bir siyaset takip eden Emevîlere karşı hazırlanan ve başarıyla sonuçlanan Abbâsî ihtilalinde İranlı unsurun rolü çok büyüktür”⁵⁶. Bir başka ifadeyle Yıldız’a göre ihtilalin ağır yükünü omuzlarında taşıyan Horasanlılardır⁵⁷. Gerçekten de isabetli bir görüştür. Horasanlılardan kasıt, sadece İranlılar değil, ihtilal hareketi içerisinde yer alan, harekete bir şekilde destek veren Araplar ve Türkleri de belki varsa başka etnik grupları da kapsamaktadır. Ancak Yıldız’ın bir önceki ifadesi ile bunu birleştirdiğimizde ihtilalin ağır yükünü omuzlarında taşıyanların sırasıyla mevâlî ve Arapları kastettiği anlaşılmaktadır diye düşünüyoruz. Yıldız, ihtilal hareketinin etnik yapısı hakkındaki görüşünü açıkça şu şekilde dile getirmektedir:

“...İhtilal hareketi her ne kadar İranlı unsurun yoğun olduğu Horasan’da başlamış ve ilk başarısını orada kazanmışsa da ihtilalin elebaşları Araplardır. On iki nakıbden sekizi Arap, dördü mevâlî idi. Ayrıca Horasan’ın çeşitli şehirlerinde çok sayıda Arap yerleşmiş ve bunların büyük bir kısmı Abbâsî ordusu içinde yer almıştı. Abbâsî ihtilali, Emevî hanedanına karşı cephe almış çeşitli unsurların beraberce hareket etmeleri sonunda başarıya ulaşmıştır ihtilali harekete geçiren ve başarıya ulaştıran güç ırkî bir temele değil, muhtelif menfaat gruplarının ittifakına dayanıyordu”⁵⁸

C- Abbâsî İhtilal Hareketinde Arapların Aktif Rolünün Bulunduğunu İddia Edenlerin Görüşü

Abbâsî ihtilal hareketinde Farslıların rolünün daha etkin olduğunu söyleyenlerin aksine bir görüş daha bulunmaktadır. Bu görüş ise, Abbâsî davetinde

⁵⁴ Ahmed Muhtar, *fi’l-Tarihi’l-Abbâsî ve’l-Endülüsî*, Beyrut ty., s. 14, 24.

⁵⁵ Brown, *age.*, s. 287.

⁵⁶ H. D. Yıldız, “Bermekîler”, *DİA.*, İstanbul 1992, V, 519.

⁵⁷ Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA.*, I, 34.

⁵⁸ H. D. Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA.*, I, 34.

Arapların etkin rol oynadığı; Farslıların rolünün ise, Araplarla boy ölçüşecek boyutta olmadığını benimseyenlerin görüşüdür. Arap dünyasından Faruk Ömer, Muhammed Abdülhayy Şa'ban ve Mustafa Şakir bu kanaatte olanlardır.

Faruk Ömer: "...Özellikle Horasan'a gönderilen dâilerin ve nakiblerin çoğunluğunun Arap olmasından dolayı, Abbâsî ihtilal hareketinde Horasan'daki Arapların rolünün bariz olduğunu" belirtmektedir⁵⁹. Faruk Ömer, 12 nakibten sadece Şibl b. Tohmân'ın mevâlî, geri kalanların ise Arap olduklarını belirtmektedir⁶⁰. Faruk Ömer, bu haberi yazarı meçhul olan Ahbâru'd-Devle'ye isnat etmektedir. Ancak ne gariptir ki, isnat ettiği kaynak, bu 12 nakibin dördünün mevâlî, geri kalanların ise Arap olduklarını zikretmektedir. Bu dört kişi ise, İmrân b. İsmail, Ebû Mansur Talhâ b. Zureyk, İsa b. A'yen ve Şibl b. Tohmân'dır⁶¹.

Faruk Ömer'e göre, Abbâsîlerin kuruluşunda Ebû Müslim'in rolü, Câhız, el-İsfahânî, İbn Abdirabbih ve Zehebî gibi âlimler tarafından abartılmış, diğer davetçilerin rolleri göz ardı edilmiştir. Ebû Müslim'e "sahibü'd-da've", "karîuz'-zaman", "es-sâlâr", "el-kahramânî", "münîrû'-zulme ve sahibü'd-devle" gibi lakaplar verilmiştir. Faruk Ömer ayrıca Ebû Müslim'in dışında diğer dâilere de aynı lakaplar verilmiş; ancak kaynakların pek azı onlardan bahsetmiştir⁶² görüşünü savunmaktadır.

Mustafa Şakir de aynı kanaati şöyle belirtmektedir: "Abbâsî daveti, önderleriyle, elebaşlarıyla ve hedefleriyle Araptır. Davetçilerin çoğunluğu, Araplardan oluşmaktadır ve bunlar bir zamanlar İran toprakları olan buralara yerleşmişlerdir. Abbâsî davetinde mevâlînin konumu, ikinci sıradadır. Onlardan Abbâsî davetine katılanların sayısı sınırlıdır"⁶³. Her ne kadar Abbâsîler, davet prensipleri olarak eşitliği kendilerine şiar edinmişlerse de, bu eşitlikten düşman olarak kabul ettikleri Emevîleri uzak tutmuşlardır. Bermekîler de olduğu gibi kısmen İranlıları bazı görevlere getirmişlerdir. Abbâsî Devleti'nin gerçek kurucusu sayılan Ebû Ca'fer, her ne kadar veziri olarak Bermekîleri⁶⁴ görevlendirilmişse de Taberî'nin belirttiği gibi çoğu görevlileri, Araplardır. Bu da gösteriyor ki, Abbâsî Devleti, Farslıların kurduğu bir devlet değildir⁶⁵.

Muhammed Abdülhayy Şa'ban da; "İşin doğrusu, Horasan'da Ebû Müslim'in yardımcıları arasında Horasan halkından mevâlînin sayısı, oldukça azdı. Fakat çoğunluğu fetihler sırasında yerleşmiş olan Merv Araplarıydı. Bunlar, yani Merv'deki Arapların çoğunluğu da Emevî hâkimiyetine karşıt olan Yemenîler-

⁵⁹ Faruk Ömer, *Buhûs fi't-Târîhi'l-Abbâsî*, Beyrut 1977, s. 45.

⁶⁰ Faruk Ömer, *Buhûs fi't-Târîhi'l-Abbâsî*, s. 43.

⁶¹ *Ahbâru'd-Devle*, s. 216-217.

⁶² Faruk Ömer, *Tabîatü'd-Da'veti'l-Abbâsîye*, Beyrut 1970, s. 322; Dûrî, *İlk Dönem*, s. 40.

⁶³ Şakir, *age.*, I, 124.

⁶⁴ Bermekîler hakkında geniş bilgi için bkz., Cevdet Ferec, *el-Berâmika*, Beyrut 1989; Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", *DİA.*, V, 517-519.

⁶⁵ Şakir, *age.*, V, 127-132. Aynı şekilde Ebû'l-Abbâs döneminde de görevlilerin çoğu, Araplardan müteşekkildi. Görevliler için bkz., Şakir, *age.*, V, 87-92.

di”⁶⁶ diyerek Arap unsurunun aktif rol oynadığını benimseyenlerdendir.

Vaglieri’nin bu konudaki görüşü ise şu şekildedir: “...Abbâsîlerin idareyi ele geçirmeleri, İrancılığın Arapçılığa karşı açık üstünlüğünü ihtiva eden fiili bir ihtilal olarak İslam tarihinde sık sık hatırlanmaktadır. Bu yorum, şimdilerde bir değer taşımayan, daha mütevazı kıyaslamaya uygun hale getirilebilen Gobeniau’nun görüşlerini az çok çağrıştırmaktadır. Şüphesiz Abbâsî hareketinin özelliklerinden biri, Keysânî hareketi gibi, bazı İran asıllıları önemli bir konuma getirmesi idi. Bu temayül, istişare etmek üzere kendilerine yardımcı olarak İranlıları seçen ilk Abbâsî halifeleri dönemi boyunca (Mansur dönemine kadar) devam ettirildi. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, çoğu Yemen asıllı olmak üzere fazla sayıda Arap’ın da ihtilal hareketinde rol oynadığı, hatta muzaffer orduların kumandanlarına bizzat destek olduğu ve sonuçta Arap unsuru olarak, mevâlilerin konumlarını son derece tehlikeye düşüren kanuni imtiyazlarını elinde tutmaya devam ettiği kesindir...”⁶⁷.

Abbâsî ihtilal hareketi üzerinde çalışma yapan Nahide Bozkurt da konuyla ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Kanaatimizce, isimlerden (nakîblerin) hareket ederek şahısların etnik kökeni hakkında objektif bir sonuca varılamaz. Çünkü, kültür etkileşimi sonucunda milletlerin birbirlerinin isimlerini kullanmaları tarihin her döneminde görülmüş bir olgudur. Bunun yanı sıra sadece liderlerin adından hareketle (tümü Arap olsa dahi) ihtilalin kazanılmasında dominant rolü Arapların oynadığını söylemek ihtilale destek veren diğer unsurlara karşı yapılan bir nevi haksızlıktır. Arapların bu işe önderlik ettiği inkar edilemez bir gerçektir. Ancak, ihtilal kitlelerin desteğiyle başarıya ulaşmıştır. Bu bağlamda ihtilalin, Horasan’da yapılan propaganda ve oradan gelen önemli bir destekle sonuçlandırıldığını bilmemiz meseleye daha sağlıklı bakmamızı kolaylaştıracaktır”.⁶⁸

Abbâsî ihtilal hareketinde -yukarıda da belirttiğimiz gibi- ya İranlıların ya da Arapların etkin ol oynadıkları konusu hep tartışılmıştır. Her nedense Türklerin bu hareketteki rolleri hep ihmal edilmiştir. Şimdi de Abbâsî ihtilal hareketin Türklerin rolü olmuş mudur, olmuşsa hangi boyutta olmuştur? Bu konuyu irdelemeye çalışalım.

D- Abbâsî İhtilal Hareketinde Türklerin Rolü

İlk dönem kaynaklar, Abbâsî ihtilaline iştirak eden Arap olmayanları mevâlî ya da “Horasanlı” olarak belirtmişlerdir. Ancak bu tabirler, hiç bir zaman bir ırka, özellikle Fars ırkına delalet etmemektedir⁶⁹. Kaldı ki, İslam fetihleri esnasında Horasan ve Maverâünnehir bölgeleri sakinleri arasında Türklerin mevcut

⁶⁶ Muhammed Abdülhayy Şa’ban, *es-Sevratü’l-Abbâsîyye*, Abu Dabi 1977, s. 247-248.

⁶⁷ Laura Vecchia Vaglieri, “Râşid Halifeler ve Emevî Halifeleri”, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul 1997, I, 119.

⁶⁸ Bozkurt, *age.*, s. 43.

⁶⁹ Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA.*, I, 34.

olduğu bilinmektedir. Bu anlamda Horasan'ın sanıldığı gibi tamamen Farslıların bulunduğu bir şehir olarak algılanmasının yanlış olacağı, buranın aslında İslam öncesinde bir Türk bölgesi olduğu, ancak daha sonra önce İranlıların, sonra da Arapların burayı ele geçirdikleri belirtilmektedir. Bir başka ifadeyle söz konusu bölge halkı, Türk, Fars ve Araplardan oluşmaktaydı. Bu yüzden Abbâsî ihtilaline Türklerin iştirak etmemeleri düşünülemez⁷⁰. Hatta biz, bu ihtilal hareketine sadece Horasan bölgesi veya civarındaki Türklerin katıldığını kabul etmekle yetinmiyor, aksine Irak bölgesinde bulunan Türklerin de katılmış olabileceklerini düşünmekteyiz. Bilindiği gibi Muaviye döneminde Ubeydullah b. Ziyad 54/674 yılında yaptığı Buhâra seferinden dönerken, kaynakların açık olarak belirttikleri gibi beraberinde 2.000 okçudan ibaret bir Türk grubunu getirmiş ve bunları Basra'ya yerleştirmiştir. İbn Ziyad, Basra'ya yerleştirdiği bu Türklere Araplara karışmaması için özel bir yer tahsis etmiş, buraya “Buhârilılar Caddesi” adını vermiştir⁷¹. Cahız da Feth b. Hakan'dan naklen Horasanlıların etnik yapıları hakkında bilgi verirken Horasanlılar ile Türklerin kardeş olduklarını, bu iki milliyetin arasındaki farkın Mekkelî ile Medinelî gibi çok yakın olduklarını belirtmektedir⁷². Cahız'ın bu ifadelerinden de anlaşıldığı gibi Abbâsî ihtilaline sadece Horasanlılar değil, aynı zamanda Maverâünnehir ve diğer doğu eyaletlerinin halkı da katılmıştır. Muhtemelen ortak bir düşmana karşı harekete geçen ve aralarında etnik yapılarından dolayı herhangi bir ayrılığın bulunmadığı mevâlî, Abbâsî ihtilaline de birlikte destek vermişlerdir⁷³.

Abbâsî ihtilalinin Horasan'da gelişmeye başladığı sıralarda Merv halkından bu davayı benimseyip faaliyet gösterenler arasında Tarhûn b. ez-Zâî adlı birisi dikkati çekmektedir⁷⁴. Ebû Müslim'in güvenilir adamlarından birisi de Tarhân b. el-Cemmâl'dır. Hakkında herhangi bir bilgi olmamakla beraber isminden Türk olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Tarhan, bir isim değil de Türklerde Hakan'ın veziri veya vekili anlamına gelen bir unvandır⁷⁵.

⁷⁰ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 8; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993, s. 1.

⁷¹ Taberî, V, 298; Kramers, “Ubeydullah b. Ziyad”, *İA.*, İstanbul ty, XI, 3; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Komisyon, İstanbul 1990, III, 333-334; Ali Aksu, “Ubeydullah b. Ziyad'ın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri”, *CÜİFD.*, Sivas 1999, sayı:3, s. 323.

⁷² Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1967, s. 42. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 8.

⁷³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 338-339. Emevî Devletini yıkan cereyanlara Osman Turan da bu bağlamda “İkinci Göktürk Devletinin yıkılışı sıralarında Türkler, İranlılarla birlikte karışarak daha âdil ve eşitçi bir siyaset güden, Abbâsî Devletini kurmaya muvaffak olduktan sonra İslamiyet'e karşı yakın bir ilgi duymaya başladılar” demektedir. Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1993, s. 11.

⁷⁴ *Ahbârü'd-Devle*, s. 218.

⁷⁵ Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 8; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygar Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 226. el-Harezmi'ye göre Tarhan ise, Maiyetinde kalabalık bir birliğin bulunduğu askeri komutandır. Genelde Bizans komutanlarının generalinin yardımcısıdır. Levent Öztürk, “el-Harezmi'ye Göre Bizanslıların ve Hristiyanların Kullandıkları İdârî-Dînî Unvanlar”, *SDÜİFD*, Isparta 1996, sayı:2, s. 309-315.

Abbâsî ihtilalinde önemli rol oynayan Türklerden birisi de, Yezid b. Mühelleb'e intisap etmiş olan dâîlerden⁷⁶ Muhammed b. Sûl'dür. Yezid b. Mühelleb, Süleyman b. Abdülmelik döneminde Irak valisiyken Cürcân'a yaptığı sefer esnasında, bu bölgenin hâkimleri Sûl ve Fîrûz adlı iki kardeşe rastladı. Bu iki kardeş, önceleri İbn Mühelleb'e karşı koymuşlarsa da sonunda onunla anlaşma yapmak zorunda kaldılar. Sûl, İslam'ı kabul ederek adamları ile birlikte İbn Mühelleb'in hizmetine girdi ve onun güvenilir adamı haline geldi. İbn Mühelleb, Yezid b. Abdülmelik döneminde bir takım nedenlerden dolayı halife-ye karşı ayaklandı. Aralarında meşhur Akr Savaşı meydana geldi. Bu savaşta Sûl, İbn Mühelleb ile birlikte öldürüldü⁷⁷. Bunun soyundan gelen meşhur tarihçi Sûlî de büyük dedesinin Abbâsî nakiblerinin on birincisi olduğunu belirtmektedir. Sûlî'nin hayatından bahseden yazarlar, onun dedesinin Abbâsî propagandasının ve hareketinin mühim simalarından birisi olduğunu hatta Abbâsî dâîleri arasında bulunduğunu belirtmektedirler⁷⁸. Buna karşılık Taberî ve diğer tarihçiler Muhammed'den pek fazla bahsetmeseler de, onun Abbâsî ihtilaline katıldığı gayet açıktır. Çünkü Abbâsî birliklerinin Kûfe'ye girmesinden ve son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in Musul tarafına çekilmesinden sonra Nihavend'de bulunan Muhammed b. Sûl, Ebû Müslim'in emriyle batıya doğru hareket etti, Mervan ile Abdullah b. Ali'nin yaptıkları Zab Savaşı'nda Abdullah'ın karargâh kuvvetlerinin komutanı olarak vazife aldı⁷⁹.

Abbâsî Devleti resmen kurulduktan sonra da Muhammed b. Sûl, Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs tarafından Musul valiliğine atandı. Abbâsîlerin Emevîlerden intikam alma hareketlerinde Muhammed b. Sûl'ün de yer aldığını görmekteyiz. Ebû'l-Abbâs tarafından Musul valiliğine getirilen Muhammed'e karşı Musul halkı "Biz âzâd edilmiş birisini vali olarak istemiyoruz" diyerek karşı çıktılar. Bunun üzerine Ebû'l-Abbâs, Muhammed b. Sûl'ü Musul valiliğinden alarak yerine Yahya b. Muhammed'i vali olarak atadı⁸⁰. Ebû'l-Abbâs, iktidarı tamamen ele geçirdikten sonra Muhammed'i 134/752 yılında Azerbaycan valiliğine getirdi⁸¹.

SONUÇ

Abbâsî ihtilal hareketini babasından sonra yürüten ancak başarısını göremeden Emevîlerin son halifesi Mervan b. Muhammed tarafından öldürülen İmam İbrahim'in Ebû Müslim'e gönderdiği iddia edilen mektubun yazılıp yazılmadığı, yazıldı ise bu şekilde mi yoksa değişikliğe mi uğradığı konusunda farklı yorumlar yapılmaktadır. Gerçekten de söz konusu mektupta geçen Arapça ko-

⁷⁶ *Ahbârü'd-Devle*, s. 221.

⁷⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 334-335.

⁷⁸ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 221.

⁷⁹ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 378; İbnü'l-Esir, V, 419.

⁸⁰ Ahmed b. Yahya el-Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk., Abdülaziz ed-Dûrî, Beyrut 1978, III, 281; İbnü'l-Esir, V, 419; Atvan, s., 433-444.

⁸¹ İbn A'sem, *el-Fütûh*, Beyrut 1986, II, 235; İbnü'l-Esir, V, 454.

nuşan herkesin öldürülmesi hususu sıkıntılıdır. Çağdaş araştırmacı ve tarihçilerinden Abdülaziz-ed-Dürî bunu tamamen uydurma olarak işinden çıkarmaktadır. Yusuf el-İşş ise mektubu -ed-Dürî gibi- tamamen reddetmek yerine kabul etmekte; ancak içeriğinde bazı değişikliklere giderek yeniden düzenlemektedir. Kendisine göre oluşturduğu mektup, siyak ve sibak açısından da içerik ile uygunluk arz etmektedir. Mektuptaki sıkıntının sadece "Arapça konuşan herkesi öldür -velev ki beş yaşında bir çocuk da olsa- kısmıyla ilgili olduğunu; diğer kısımların o dönemin siyaset anlayışına aykırı olmadığını belirtelim. Yemenîlere iyi davranmasını, Mudarîlere karşı dikkatli olunmasını istemesi de yine o dönemin siyasi gelişmeleriyle uymaktadır. Çünkü Emevî son halifesi Mudarîlere sırtını yaslamış, Yemenîlerle sürekli mücadele içerisinde olmuştur. Ayrıca söz konusu mektup, ihtilal hareketinin sadece Arap veya mevâlî unsuruna dayandırılması konusuna da herhangi bir ışık tutmamaktadır.

Biz, Abbâsî Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan Abbâsî ihtilal hareketinde sadece ne İranlıların ne de Arapların etkin rol oynadıkları görüşüne katılmamaktayız. Abbâsî Devleti'nin oluşumunda Horasan'daki müslüman İranlıların rolü elbette inkâr edilemez. Çünkü Horasan'da yaşayan İranlıların sayısı, oraya yerleşmiş olan Araplardan daha çoktu. Ancak İranlıların Abbâsîlere destek vermesinde kavmiyetçilik belirleyici bir etken değildi; onlar tam aksine milliyetçiliği bir tarafa bırakarak İslâmiyet etrafında bütünleşmişlerdi. Fakat ne yazık ki Emevîler döneminde İslâm'ın bütünleştirici özelliğini göremediler. Dolayısıyla devlete karşı tavır aldılar. Bu arada geçmişten gelen üstün millet olma duygusunu yeniden canlandırdılar. Böylelikle Emevîler tarafından ortadan kaldırılan târîhî hükümlerinin ve şereflerinin intikamını alma arzusuna da kapıldılar. Çünkü Emevîler, onları yakın bir zamana kadar kendilerine oranla daha aşağı bir seviyede olan ve daha basit bir kültüre sahip bulunan Arapların derecesine yükselemeyecekleri mevâlî konumuna düşürmüşlerdi. Horasanlılar, bu eski şereflerini yeniden elde etmek için çalışıyorlardı. İşte bütün bunlara alışmış olan İranlıların halife seçilebilme konumuna sahip olamamaları, hatta insan yerine bile konulmamaları, onları bu ihtilal hareketine katılmaya zorlamıştır.

İhtilal hareketin organizesi ve lider kadrosunu büyük oranda Araplar oluşturmakla beraber, harekete Farslı Horasanlılar da önemli oranda destek vermişlerdir. Bunun da özel bir kaç sebebi bulunmaktadır. O da, Horasan'daki Farslıların Araplara nazaran Emevîlere düşmanlık bakımından daha samimi ve daha tutarlı olmalarıdır. Çünkü Horasan'daki Araplar da Şam'daki Araplarla kabilecilik yönünden, akrabalık yönünden savaşılabileceklerdi. Ancak Horasan'daki Farslılar için böyle bir şey söz konusu değildir. Abbâsîlerin, Horasanlıları seçmelerinde bir başka etken de hiç şüphesiz Horasan'daki Farslıların gizli daveti idrak etmiş olmalarıdır. Onlar bu işe, Araplardan daha yatkın idiler. Harekette İranlılardan sonra Türklerin de aktif görev aldıklarını görmekteyiz. Genelde mevâlî olarak geçtiği için muhtemelen Türklerden başka bölgede yaşayan başka milletlerin de katılmış olmaları muhtemeldir. Ancak hareketin bel

kemiğini, ortak noktaları, Emevîlerin yanlış İslam anlayışları, yanlış siyâsî ve iktisâdî politikaları sonucu Emevîlere düşman olan Arap, Fars ve Türkler oluşturmaktadır.

Bir başka gerçek de kaynakların verdiği nakîblerin isimlerine dayanarak hareketin Arap unsuruna dayandığını söylemenin yanlışlığıdır. Aynı şekilde yine nakîblerden bir kısmının mevâlî olmasından hareketle de ihtilal hareketini İran unsuruna bağlamak da o oranda doğru değildir. Çünkü isimler, o dönemde sosyal etkileşmenin bir sonucu olarak birbirleri tarafından kullanılabilir hale gelmiştir. Bozkurt'un da ifade ettiği gibi⁸². Nakîblerin isimleri bir kıymet ifade etse de hareketin niteliği hakkında temel bir fikir veremez.

Son olarak şunu söyleyebiliriz ki Abbâsî ihtilal hareketine Emevîlerden bir şekilde memnun kalmayan Arap ve Arapların dışında başta İranlılar olmak üzere Türkler de bir şekilde destek vermişlerdir. Dolayısıyla bu sayede hareket başarıya ulaşmıştır.

Kaynaklar

- » Ahmed Emin, *Fecrû'l-İslam*, Beyrut 1969.
- » Ahmed Muhtar, *fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, Beyrut ty.
- » Aksu, Ali, "Abbâsî İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", *EKEV Dergisi*, Ankara 1999, cilt: 1, sayı: 4, s., 37-75.
- » —, "Emevîlerin, Abbâsîler tarafından Soykırıma Uğratılması ve Ebû'l-Abbâs'ın Bu Soykırımdaki Rolü", *CÜİFD.*, Sivas 2000, sayı: 4, s., 259 vd.
- » —, "Ubeydullah b. Ziyad'ın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri", *CÜİFD.*, Sivas 1999, sayı:3, s., 323.
- » Altınay, Ramazan, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara 2006.
- » Atvan, Hüseyin, *ed-Da'vetû'l-Abbâsîyye, Tarih ve Tatavvur*, Beyrut 1984.
- » Aycan, İrfan, "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmilerin İdaredeki Rolü" *AÜİFD.*, XXXVII, Ankara 1997, s., 175-189.
- » Bek, Muhammed Hudaî, *Muhadârâtü Tarihi'l-Ümeme'l-İslamiyye, ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, thk., eş-Şeyh Muhammed el-Osmânî, Beyrut 1986.
- » el-Belâzürî, Ahmed b. Yahya, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk., Abdülaziz ed-Dûrî, Beyrut 1978.
- » Beydun, İbrahim, *Min Devleti Ömer ilâ Devleti Abdülmelik*, Beyrut 1991.
- » Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara 2000.
- » Nahide Bozkurt, "Nasr b. Seyyâr", *DiA.*, İstanbul 2006, XXXII, 415.
- » Brown, Edward, *A Literary History of Persia*, London 1930.
- » Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968.
- » el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev., Ramazan Şeşen, Ankara 1967.
- » —, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr., Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1968.
- » Cevdet Feret, *el-Berâmika*, Beyrut 1989.
- » Delice, Ali, "Emevî Devleti'nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı mülahazalar", *CÜİFD.*, Sivas 1999, sayı: 3, s., 299-321.
- » ed-Dîneverî, Ahmed b. Davud, *Ahbâru't-Tivâl*, thk., Abdülmünim Âmir, Cemal eş-Şeyyâl, Beyrut 1959.
- » *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Komisyon, İstanbul 1990.
- » ed-Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991.
- » el-Ezdî, Ebû Zekerriya Yezid, *Târîhu'l-Mavsîl*, thk. Ali Habîbe, Kahire 1967.
- » Faruk Ömer, *Buhûs fi't-Târihi'l-Abbâsî*, Beyrut 1977.
- » —, *Tabiatü'd-Da'veti'l-Abbâsîyye*, Beyrut 1970.
- » el-İbâdî, Ahmed Muhtar, *fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, Beyrut ty.
- » İmadüddîn Halil, *İslam Tarihi, Bir Yöntem Araştırması*, çev., Ubeydullah Dalar, İstanbul 1985.

⁸² Bozkurt, age., s., 42-43.

- » el-İşş, Yusuf, *Tarihu Asrı'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, thk. Muhammed Ebû'l-Ferec el-İşş, Dimaşk 1982.
- » ———, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dimaşk 1985.
- » İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed, *el-Fütûh*, Beyrut 1986.
- » İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'iz-Zemân*, Beyrut ty.
- » İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1977.
- » İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk., Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, by ty.
- » İbnü'l-Esir, İzzüddîn Ebu'l-Hasen, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut 1982.
- » Karakuş, Nadir, *Ebû Müslim el-Horasani Kişiliği ve Faaliyetleri* (Basılmamış Doktora Tezi) Sel. Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya 1996.
- » Mahmut Şakir, *et-Tarihu'l-İslâmî, ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1991.
- » Mustafa Şakir, *Devletü Beni'l-Abbâs*, Kuveyt 1973.
- » Necdet Hammaş, *eş-Şam fi Devri'l-İslam*, Beyrut 1987.
- » el-Lumeylim, Abdülaziz Muhammed, *Vadu'l- Mevâlî fi'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1991.
- » Mahmud Mikdad, *el-Mevâlî ve Nizâmü'l-Velâ mine'l-Cahiliyye ila Avâhiri'l-Asri'l-Umevî*, Dimaşk 1988.
- » el-Makdisî, Mutahhar b. Tahir, *Kitabü'l-Bed' ve't-Tarih*, thk., C. Huart, Paris 1899.
- » Şemsuddîn Ebû Abdullah, el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Marifeti'l-Ekâlîm*, Leiden 1906.
- » el-Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, Beyrut 1973.
- » el-Misrî Muhammed Cemil Abdullah, *el-Mevâlî Mevkıfı'd- Devleti'l-Ümeviyye Minhum*, Amman, 1988.
- » Muhammed Abdülhayy Şa'ban, *es-Sevratü'l-Abbâsiyye*, Abu Dabi 1977.
- » Muhammed Hilmi Ahmed, *el-Hilâfe ve'd-Devle fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Kahire 1978.
- » Nicholson, A.Reynold, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge 1956.
- » en-Nuveyrî, Şihâbüddîn, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, thk., Muhammed Cabir Abdillâh vd, Kahire 1984.
- » Özeydin, Abdülkerim, "Ezdi", *DİA.*, İstanbul 1995, XII, 48-49.
- » Öztürk, Levent, "el-Harezmî'ye Göre Bizanslıların ve Hristiyanların Kullandıkları İdârî-Dinî Unvanlar", *SDÜİFD*, Isparta 1996, sayı:2, s., 309-315.
- » Sarıçam, İbrahim, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşîmi İlişkileri*, Ankara 1997.
- » Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.
- » et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl, Kahire ty.
- » Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1993.
- » Vaglieri, Laura Vecchia, "Râşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul 1997.
- » Vloten, Gerlof Von, *Emevîler Döneminde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırma*, çev., M. S. Hatipoğlu, Ankara 1986.
- » Kramers, "Ubeydullah b. Ziyad", *İA.*, İstanbul ty, XI, 3.
- » Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut ty.
- » Yazarı meçhul, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk., Abdülaziz ed-Dûrî, Ürdün 1970.
- » Yazarı meçhul, *el-Uyûn ve'l-Hadâik fi Ahbâri'l-Hakâik*, thk., De Goeje, Leiden 1871
- » Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA.*, İstanbul 1989, I, 34.
- » ———, "Bermekiler", *DİA.*, İstanbul 1992, V, 517-519.
- » ———, "Ebû Müslim" *DİA.*, İstanbul 2000, X, 197-199.